

A kutató örömei és kínlódásai

A díszdoktorrá avatáskor Krakkóban elmondott beszéd¹

Rendkívüli megtiszteltetésnek tekintem, hogy egyetemük, a krakkói University of Economics díszdoktorává választott. Meghatott örömet érzek. Ahhoz az érzéshez hasonlít, mint amit a földműves él át, amikor a termést learatja. De ha már ezt a metaforát használom, hozzá kell tenni: az aratás vidámságát megelőzi a szántás, a vetés izzadságos fáradsága, a szüntelen izgalom, hogy a termést nem veri el a jég, nem teszi-e tönkre a vihar. És vannak évek, amikor éppen ez történik, s hiába volt a sok szorgos munka, a gazda nem jutott el a betakarítás boldog pillanatához.

A metaforáról hadd térjek át a saját életemre; hadd beszéljek nem a földművesről, hanem a kutatóról. Megragadom az alkalmat, a díszdoktori oklevél átvételének ünnepi pillanatait, hogy arról szóljak néhány személyes hangú szót, hogyan fonódik össze magamfajta akadémiai ember munkáját kísérő öröm és kínlódás.

Kutatás

Mindig nagy élvezetet okoz a rátalálás, magának a vizsgálandó problémának a felismerése. Nem csak a rejtvény megfejtése szórakoztató, hanem örömet találok abban is, ha rájövök: itt tulajdonképpen egy rejtvényvel állok szemben. Nem tudom általánosítani mások tapasztalatait. Magam úgy vagyok ezzel, hogy egy-egy kutatás kezdetén nem is mindig tudom, tulajdonképpen mit is akarok vizsgálni. Nem mindig „célirányos” a munka és nagy gondban lettem volna, ha egy EU pályázaton előre meg kellett volna mondanom: mi az a feladat, amire vállalkozom. Amikor 1975-ben Stockholmba érkeztünk, ahová egy évre hívtak

---

¹ Kornai Jánost 2008. június 19-én díszdoktorrá avatta a krakkói Közgazdaságtudományi Egyetem. Közzöljük az angol nyelven elmondott beszéd magyar szövegét.

meg, sokat beszélgettünk feleségemmel arról, mire kellene ezt az évet felhasználni. Ez pár évvel volt az „Anti-Equilibrium” c. könyvem megjelenése után, és először arra gondoltam, hogy a készülő munka címe ez lesz: „Anti-Equilibrium Revisited”. Előadássorozatot tartottam a stockholmi egyetemen, PhD diákoknak a szocialista gazdaságról. Ez arra készítetett, hogy átfogó képet adjak a szocialista gazdaság működéséről. Menet közben alakult ki bennem, hogy a hiány szindróma lesz az acélszerkezet, amelyre rárakhatom majd a gondolatépítmény többi elemét. Nem mesterkéltem a hasonlat: az épület látványát és belső szerkezetét megtervező építészmérnök érezhet hasonló örömet, amikor a sokféle vázlat után kirajzolódik az épület terve, az épület mint egész. Feleségem szokta említeni: emlékszik arra, amikor az írógép-kalapálás közepette (ez még a computer előtti korszakban történt) átszóltam hozzá: „Nem tudom, hogy ennek a történetnek mi lesz a vége, de azt már érzékelem, hogy nyíl egyenesen és gyorsan haladok előre.” Ezek a nagy örömteli pillanatok!

Sokszor idézik Archimedes felkiáltását. Heuréka! Megvan! Nem csak az Archimedeshez hasonló tudományos óriások élik át ezt az érzést, hanem a magunkfajta kutatók is.

Szívesen számolok be arról, hogy nem ez a stockholmi pillanat volt az egyedüli, amelyben ezt a élményt éreztem. A „Szocialista rendszer” c. könyvem első felét Helsinkiben írtam. Ennek a könyvnek, saját megítélésem szerint legfontosabb fejezete azt magyarázza el, milyen kauzális láncolat köti össze a szocialista rendszer különböző szféráit, mennyiben tekinthető a politikai struktúra és az ideológia a rendszer egészét meghatározó elemnek. Sugárzóan szép napsütésben sétáltunk az egyik szigeten lévő skanzenben, amikor a mozaikok képpé összeálltak a fejemben, leültem és gyorsan feljegyeztem a gondolataimat. Ezek a kutató irigylésre méltóan boldog percei.

Ám senki se higgye, hogy egy-egy kutatás sok hónapos vagy több éves időszaka csupa ilyesféle boldog órákból tevődik össze. A munkaidő nagy része, valljuk be őszintén,

robotolás. A mi szakmánkban senkinek sem adatik meg, hogy Picasso legyen – egy papírlapra pillanatok alatt odakanyarít valamit és azt a firkantást mások zseniálisnak tartják. Nekünk bizony kuliznunk kell, napokon, hónapokon, éveken át. Kilószám kell olvasni a szakirodalmat, az irodalmi előzményeket és a velünk versenyben álló kutatók tudósok munkáit. Adatokat kell gyűjteni és feldolgozni, számolni, táblázatokat készíteni. Ha pedig már eljutottunk az írásig, jól meg kell gondolni minden szót, újra és újra revideálni kell a fogalmazványokat. Mi tagadás, ez már nem élvezet, inkább gyötrődés. A teljesítményhez nem elég az éleslátás, az intuición és az analitikus készség. Türelem is kell hozzá, „Sitzfleisch”, ahogy a németek mondják. Az ember szeretne felugrani, mást csinálni --. de önfegyelemmel vissza kell parancsolnunk magunkat a könyvek mellé, a computer elé.

A kutatás kízókamrájában sokféle kízóeszköz található. Az egyik kegyetlen instrumentum: a kutatási kudarc. Nagy vívódások után jut el az ember a felismeréshez, hogy rossz útra tévedt, amelyen nem jut el sehová. Lengyel vonatkozása is van az egyik nagy kudarc-élményemnek. Oscar Lange sokszor idézett szocializmus-modellje azt igazolja, hogy – meghatározott feltevések mellett – a piaci szocializmus ugyanarra a teljesítményre képes, mint a piaci kapitalizmus. A hatvanas évek Magyarországon ezzel a következtetésekkel viaskodtam. Szinte biztosnak éreztem, hogy a piaci szocializmus a valóságban nem hozná meg ezt az eredményt. Nyilván azért nem, mert Lange feltevései csak a folyóiratcikk papirosán tudnak érvényesülni, a valóságos gyakorlatban nem. Matematikus és számítástechnikus kollegákkal együtt szimulációs modellt szerkesztettünk, amelynek egy Lange-szocializmushoz hasonló dinamikus gazdasági rendszert kellett volna leképeznie. Be akartunk építeni néhány olyan összefüggést, amely a valóságos rendszerek súrlódásait reprezentálják, pl. az árak merevségét, az információk torzulásait. Jó ösztönnel próbáltuk a modellt a valósághoz hívebbé tenni. Ettől egyre bonyolultabbá vált. Ám akárhogy is igazgattuk, képtelen volt működni. Heteken-hónapokon át kínlódtunk vele. Lehet, hogy

nálunk ügyesebbek elboldogultak volna, mi azonban kudarcot vallottunk és végül feladtuk a tervet.

Az „Anti-Equilibrium” és a „Hiány” egyik központi gondolata: a piac két oldalán álló aktorok nem egyforma erősek. Vagy az egyik, vagy a másik oldal erősebb. Vagy a vevő erősebb (buyers’ market) vagy az eladó (sellers’ market). Az alternatív gazdasági rendszerek (kapitalizmus vagy szocializmus) egyik legfontosabb rendszer-specifikus vonása, hogy a mérleg tartósan melyik oldalra billen el, azaz milyen a vevő és eladó közti erőviszonyok tartós állapota. Ennek a gondolatnak vannak irodalmi előzményei, de azt hiszem, joggal állíthatom: nálam különlegesen nagy hangsúlyt kapott ez a megközelítés.

Sokan hajlamosak elismerni, hogy ebben a sejtésben van igazság. Sajnos, nem tudtam megalkotni e probléma adekvát matematikai modelljét. Próbáltam ehhez másoktól, nálam jobban képzett modell-építők segítségét kérni, de nem sikerült a feladathoz igazi szellemi társat találni. Tudom, hogy itt valami igazán fontos mondanivalóm van, de nem tudom magam elég jól kifejezni. Hasonló érzés lehet a költőben, amikor átérez valamit, de nem tudja szavakkal kifejezni, vagy a zeneszerzőben, akinek nem sikerül kottára vetni azt, amit a belső hallásában meghallott. Visszatérő szorongásos álmon: állok egy nagy konferencia előadói pulpitusán és nem jön ki a számon a hang. Pszichológusok bizonyára azt mondanák: jellegzetes szorongásos álom. Nem is egy olyan mondanivalóm volt, amelyet nem tudtam rendesen elmondani. Ez a kutató életének egyik legnyomasztóbb gyötrelme.

Publikálás

Lépjünk tovább. Elkészült a kutatás. A következő fázis a publikáció. Örömteli, büszke érzés, amikor a munkánk megjelent. Kezünkben a kinyomtatott cikk, a könyv. Így örülni az újszülöttnak az anya, mint ahogy mi, szerzők tudunk örülni a mi újszülött gyerekünknek, a

napvilágra került tanulmányoknak vagy könyvnek. Ám itt is vannak előzmények, és azok nem mindig könnyen elviselhetőek.

Először arról a történelmi korszakról szólok, amelyben a kommunista politikai rezsim elnyomásának voltunk alávetve. Itt azoknak a szerzőknek, akiknek mondanivalójában volt politikai tartalom, nehéz dilemmával kellett szembe nézniük. Milyen publikációs fórumot válasszanak? Minél inkább kritikai jellegű művük üzenete, és minél inkább elmélyed a szocialista rendszer fundamentális vonásainak vizsgálatába, annál élesebb a dilemma. Ha ki akarják mondani a teljes igazságot, akkor azt csak illegális publikációban tehetik meg. Ha ezt választják, üldöztetésnek teszik ki magukat és esetleg még az olvasóikat is. És annyi bizonyos, hogy egy-egy szamizdat kiadvány aránylag kevés olvasóhoz jut majd el. Az illegális „repülő egyetemen” tartott előadást csak igen kevesen hallgatják meg. A zaklatás, esetleg még a raboskodás gyötrelmeihez az elszigeteltség tudata adódik hozzá.

A másik lehetőség – és én ezt választottam a represszió éveiben – olyan írások megfogalmazása, amelyeket legális publikációra szánunk. Ám akkor vállalnunk kell a legalitás érdekében az öncenzurát. Mindig ragaszkodtam ahhoz, hogy *csak az igazat* írjam – de azt vállalnom kellett, a legális publikálás érdekében, hogy egyes témákról nem írom meg a *teljes* igazat. Lemondtam a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején arról, hogy a „Hiány”-ban kifejtsem: a szocialista rendszer diszfunkcionális tulajdonságainak magyarázatát végső soron a politikai struktúrában, a kommunista párt egyeduralmában, a marxista-leninista hivatalos ideológia által sugalmazott politikai cselekvésben és intézményi rendszerben találjuk meg.

Az öncenzura megalázó gyötrelmem. Csak az vigasztal érte, hogy ennek a gyötrelmemnek az árán a felismert igazság sokak kezébe kerülhet el. A „Hiány”-t som tízezren olvasták Kelet-Európában, százezer példányban fogyott el Kínában. Vigasztalás? Igen is, nem is. Jó érzés Kínában vagy Oroszországban, vagy itt, Lengyelországban újra és újra találkozni olyanokkal,

akik elmondják: ez a könyv kinyitotta szemüket. És el nem múló rossz érzés arra gondolni, mennyi mondanivaló rekedt meg bennem, amikor ezt a könyvet annak idején megírtam.

A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, sajátos örömezés is vegyül cenzúra-öncenzúra okozta gondok közé. Hogyan lehetne a legügyesebben kijátszani a cenzorok, a szigorú szemű szerkesztők és pártközponti felügyelők éberségét? Hogyan kell becsempészni a rajtett üzenetet a sorok közé? Hogyan kell megírni a „Hiány” 22 fejezetét, hogy a vájt fülű olvasó habozás nélkül kitalálja, mi lenne a hiányzó 23, és 24. fejezetben. Ennek a macska-egér játéknak a szellemi élvezete jól ismert a különféle önkényuralmokban sínylődő írók, költők és társadalomtudósok számára.

1989- 1990 – az intellektuális felszabadulást jelentette számomra. Azt a tudatot, hogy élvezhetem a teljes szókimondás örömét. Nyugati kollegáink ezt nem is tudják igazán értékelni, számukra ez természetes adottság. Nekünk, kelet-európaiaknak nem magától értetődő! A cenzúra és az öncenzúra berlini falainak összeomlását az tudja élvezni, aki korábban e falak árnyékában kínlódott.

Ám most sem felhőtlen a szólásszabadság okozta öröm. Sokszor korlátokat szab a közgazdász kutató számára a mainstream economics gondolatainak szűklátókörű értelmezése. Ennek a produktív szellemi iskolának az igazi jelentős képviselői, egy Arrow vagy egy Samuelson sohasem kívánták az egyeduralmat, ellenkezőleg, biztatták új, nem-ortodox gondolatok képviselőit. Ám a központosítók és elfogultak sokszor akadályokat támasztanak a mainstream áramlat határait átlépő munkák publikálása elé. Magamat úgy szoktam jellemezni, hogy féllábbal benne állok, féllábbal kiléptem a fő áramlatból. Több írásommal jártam úgy, hogy az anonim lektor visszautasította, esetleg kioktató szavak kíséretében, vagy esetleg a lektor és a szerkesztő rám akarta kényszeríteni saját szemléletét. Ezt nevezik a cikk „feltételes elfogadásának”: ha megteszed, amit előírunk, közöljük a cikket, ha nem, akkor nem közöljük. Nem hajlottam meg egyik esetben sem, inkább más orgánumot kerestem a

közlésre. Ám mi tagadás, kínos, talán még azt is mondhatnám, megalázó a szerzői szuverenitás megnyirbálása. Ami engem illet, már nem csak a publikálási teljesítménytől erősen függő „tenured professorship” megszerzésén vagyok túl, hanem annak már búcsút is mondtam és emeritus vagyok. De meg tudom érteni fiatalabb pályatársaim vívódását. Menjenek-e bátran a maguk útján? Vagy olyan témát válasszanak és úgy dolgozzák fel azt, hogy elnyerjék a lektor és a szerkesztő rokonszenvét? Intellektuális konformizmus vagy az elszigeteltség és a pálya megtörésének, lelassulásának veszélye? Ez a gond is a kutatói pálya árnyékos oldalához tartozik. Egyikünk sem jár be diadalmenetet. Aki vállalja azt, hogy kutató lesz, annak a publikálás gyötrődéseit is bele kell kalkulálnia az esélyek közé.

Elfogadtatás és visszhang

Az első fázist, a kutatást és a második fázist, a publikálást követi a harmadik, a munka utóélete. Lesz-e visszhangja, gyakorol-e hatást?

Ez a fázis rendszerint nem a nyomtatott publikáció megjelenésekor kezdődik, hanem korábban, amikor a kutató először adja elő kutatási eredményeit szemináriumokon, vagy amikor az első fogalmazványt körözteti kollegái között. Ha a munka igazán jó, akkor már a kezdet kezdetén hallhatunk elismerő szavakat és ezek jól esnek, hozzátartoznak a kutatás örömeihez. Saját tapasztalatom szerint elkerülhetetlen, hogy a biztatással párhuzamosan másféle kommentárok is elhangozzanak. Fitymálás: „ezt mi eddig is tudtuk”. Kétkedés: „mire való ez?”. És ez még a jobbik eset; jobb, mint a mondanivaló félreértése, vagy félig-meddig szándékos kifacsarása.

Sikereimet végig kísérték az ilyesféle kelletlenkedő, néhol csak kötözködő, néhol rosszindulatú kommentárok – már abban a stádiumban, amikor még csak a kéziratot körözi a szerző. Jól emlékszem, hogy amikor a később nagy elismerést hozó munkánk, a Lipták Tamással közösen írt „Kétszintű tervezést” két munkahelyi opponens kommentálta, egyikük

lelkesen üdvözölte, a másik gúnyosan fanyalgott. Van, akinek elveszik a kedvét a folytatástól. Ilyenkor nagy szükség van arra, hogy a szerző bízson saját gondolataiban, ne hagyja magát eltántorítani.

Később, a publikálás után jönnek a recenziók, majd a hivatkozások – vagy elmaradnak a recenziók és elmaradnak a hivatkozások. Vannak szerzők, akik azt állítják, hogy őket csak a fennkölt igazság keresése érdekli, és mit sem törődnek a visszhanggal. Kétkedem abban, hogy őszinték lennének. Aki kutat és ír, hatást is akar gyakorolni. Legalább azt szeretné, ha kollegái odafigyeljenek a munkájára. És ha közgazdászként aktuális kérdésekről, közügyekről szól, akkor hatni szeretne az akadémiai szakmán kívüli világra is.

A visszhang lehet kellemetlen, sőt bántó politikai okokból. Írok valamit és megtámadnak, mert a támadó világnézete, politikai filozófiája más, mint az enyém. Ezt vállalnia kell annak, akinek politikai töltésű mondanivalója van. Rossz érzés a munkánkat támadó írást olvasni, de ez keveredhet egy kis büszkeség-érzettel is: lám, olyat mondtam ki, ami felkavarta a kedélyeket. A 90-es évek elején vezettem be ezt a kifejezést: „koraszülött jóléti állam”. Azóta sokszázszor hivatkoztak rá, és ez, mi tagadás, örömet szerez. Ám az rosszul esik, hogy volt olyan magyar szociológus kollegám, akivel évtizedes barátságos viszony között össze, és aki azóta szóba sem akar állni velem és még a köszönésemet is alig fogadja, mert úgy érzi, hogy az ország fejlettségéhez képest túlzott állami kötelezettségek bírálatával az emberiséget és a modern civilizációt támadtam hátba.

Ha a közgazdász kutató kilép a szűk értelemben körülhatárolt akadémiai világból, és behatol abba a határmezsgyébe, ahol érintkezik és hat egymásra a tudomány és a politika, ott egyaránt átélhet sikert és kudarcot, örömet és kínlódást. Öröm, ha úgy tapasztalja: tanácsait megfogadták. És bizony eléggé keserves érzés, ha azt látja, hogy ajánlásaira fittyet hánytak. Az elmúlt néhány évben többször is átéltem mindkét érzést. Néha szinte el sem választható,

annyira keveredik a hatás érzékelésének öröme és a közöny vagy ellenállás érzékelésének gyötrelme.

De térjünk vissza a tudomány és a politika határsávjából az akadémiai világba. Az öröm és a kínlódás mértéke nem csak a hatások tényleges mértékétől függ, hanem attól is, hogy a kutató mekkora hatást remél. Az öröm-érzés és a gyötrődés-érzés az aspiráció és az eredmény különbségétől függ. Hadd mondjak erről is néhány személyes szót.

Amikor megkísérlem visszamenőlegesen saját munkámat értékelni, akkor nem csak egy-egy elméleti megállapítást, egyik-másik összefüggés vizsgálatát tartom fontosnak, hanem azt a szemléletet és módszertant is, amellyel a problémák megoldásához közeledem. Egyik tanulmányomban „Rendszer paradigmának” neveztem ezt a fajta megközelítést. Jó néhány szép recenzió jelent meg a „Szocialista rendszer” c. könyvemről (fontos tételek az örömlistában) – de a dicséretes rendszerint arra szorítkoztak, hogy ez a munka hozzájárult a szocialista rendszer megértéséhez. Én azonban azt szerettem volna, ha a könyvben alkalmazott módszertant azok is észrevették és hasznosították volna, akik történetesen nem a szocialista rendszerrel, hanem más társadalmi-történelmi képződményekkel foglalkoznak. Ez a visszhang teljesen elmaradt.

Ha erről egyszer-egyszer beszélek bizalmas barátaimmal, azt felelik: miért vársz el olyan sokat? Ha kisebb lenne az aspirációd, kisebb lenne a csalódásod, a kielégítetlenségi érzésed.

Igaz – de talán mégsem igaz. Hiába a bölcs tanács, nincs a szervezetünkbe beépítve egy ügyes kis fogantyú, amellyel szabályozni lehetne az aspirációk, az önmagunkkal szemben támasztott igények és a hatás-elvárások szintjét. Ha kell, teljes lánggal hevít, ha nem kell, hát takaréklángra állítjuk, mint a gázlángot a tűzhelyen. Az aspirációk szintje nem szabályozható – vagy nekem nem sikerült rájönni a trükkre, hogyan kell szabályozni.

A nagy ambíció – nagy hajtóerő. Aki takaréklángon ég, talán nyugodtabb és kiegyensúlyozottabb, de kevesebbet teljesít. Éppen a kielégítetlenség érzése, a teljesületlen ambíció fűt nagyobb teljesítményre. Igaz, sokszor idéz elő rossz hangulatot, csalódást, de arra sarkal, hogy előremenjünk, új nehéz tudományos feladatokra vállalkozzunk.

Itt ebben a teremben látok idősebb kutatókat: ők bizonyára saját tapasztalatukból is megértik, miről beszéltem. De ülnek itt fiatalok is, remélem, ők is meghallották, amit a saját életutamról elmondtam. Ha félnek a kutatói pálya kínlóadásaitól, akkor lépjenek már most vissza. Ám ha vállalják, számítsanak rá: megkapják a kínlóadást és részesülnek a kutatói pálya nagy, hasonlíthatatlan, sajátos örömeiben is. Higgyék el, megéri!

Még egyszer köszönöm a krakkói közgazdaságtudományi egyetemnek, hogy az általam vezetett két jegyzék, az öröm-lista és a kínlóadási lista közül az elsőhöz a magas kitüntetéssel és a mai ünnepséggel hozzáadtak még egy különlegesen szép tételt.